

مکارم شیرازی و دیگران، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ نور الثقلین: العروسی الحویزی (م. ۱۱۱۲ق.)، به کوشش رسولی محلاتی، اسماعیلیان، ۱۳۷۳ش؛ واژه‌های دخیل در قرآن مجید: آرتور جفری، ترجمه: بدره‌ای، توس، ۱۳۷۲ش؛ وسائل الشیعه: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ق.)، قم، آل البيت، ۱۴۱۲ق.

علی اسدی

اسماعیل بن جعفر: فرزند امام

صادق علیه السلام که قبر او در بقیع در گذر قرن‌ها

بقعه‌ای داشته است

ابو محمد اسماعیل بن جعفر علیه السلام ملقب به أعرج (دارای یک پای معیوب) فرزند بزرگ امام جعفر صادق علیه السلام بود^۱ و معتقدان به امامت او را اسماعیلیه^۲ می‌نامند.

◀ **شخصیت اسماعیل:** مادر وی فاطمه دختر حسین بن حسن بن علی علیه السلام است که امام صادق علیه السلام به احترام وی، در دوران زندگانی او همسری دیگر برنگزید.^۳ به سبب همین جایگاه، عبدالله افطح فرزند دیگر فاطمه نیز هوادارانی داشت.^۴

دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **الکامل فی التاریخ:** ابن اثیر علی بن محمد الجزری (م. ۶۳۰ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق؛ **کتاب مقدس:** ویلیام گلن و هنری مرتن، ترجمه: فاضل خان همدانی، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰ش؛ **الکشاف:** الزمخشری (م. ۵۳۸ق.)، مصطفی البابی، ۱۳۸۵ق؛ **کنز الفوائد:** الکراجکی (م. ۴۴۹ق.)، قم، مکتبه المصطفوی، ۱۴۱۰ق؛ **مجمع البیان:** الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، اعلمی، ۱۴۱۵ق؛ **مختصر البصائر:** الحسن بن سلیمان الحللی (م. ۸۳۰ق.)، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۷۰ق؛ **المختصر فی اخبار البشر:** اسماعیل ابوالفداء (م. ۷۳۲ق.)؛ **مروج الذهب:** المسعودی (م. ۳۴۶ق.)، به کوشش اسعد داغر، قم، دار الهجرة، ۱۴۰۹ق؛ **المزهر:** السیوطی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش فؤاد علی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۸م؛ **المستطرفات:** ابن ادریس حلی (م. ۵۹۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۱ق؛ **مسند احمد:** احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق.)، بیروت، دار صادر؛ **المعارف:** ابن قتیبه (م. ۲۷۶ق.)، به کوشش ثروت عکاشه، قم، رضی، ۱۳۷۳ش؛ **معانی القرآن:** النحاس (م. ۳۳۸ق.)، به کوشش الصابونی، عربستان، جامعه ام القرى، ۱۴۰۹ق؛ **معجم البلدان:** یاقوت الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ **المعرب من الکلام الاعجمی:** الجوالیقی (م. ۵۴۰ق.)، به کوشش خلیل عمران، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق؛ **مکارم الاخلاق:** الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۲ق؛ **مناقب آل ابی طالب:** ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق.)، به کوشش گروهی از استادان، نجف، مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ **المنتظم:** ابن الجوزی (م. ۵۹۷ق.)، به کوشش نعیم زرزور، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق؛ **المیزان:** الطباطبائی (م. ۴۰۲ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ق؛ **نمونه:**

۱. سر السلسله العلویه، ص ۳۴.

۲. الملل و النحل، ج ۱، ص ۲۹.

۳. شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳۰۹؛ الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۹۱.

۴. سر السلسله العلویه، ص ۳۴.

تاریخ دقیق ولادت اسماعیل مشخص نیست. با توجه به اختلاف سنی ۲۵ ساله وی با امام کاظم علیه السلام (۱۲۸-۱۸۳ق.) تولد او را می‌توان حدود سال ۱۰۳ق. دانست. درباره تاریخ وفات او نیز دیدگاهی یکسان ندارند. برخی از هوادارانش، زمان درگذشت او را پس از شهادت امام صادق علیه السلام (۱۴۸ق.) دانسته و از محل زندگی او در بصره سخن به میان آورده‌اند.^۱ اما بیشتر منابع و حتی برخی از کتب اسماعیلیه، وفات او را پیش از پدر^۲ و به سال‌های ۱۳۳ یا ۱۳۸ق.^۳ و یا کمی پیش از سال ۱۴۸ق.^۴ دانسته‌اند. گزارش‌های منابع اسماعیلیه و امامیه درباره دوران زندگانی او، با یکدیگر تفاوت دارند. منابع اسماعیلیه از او به منزله امام و حتی مهدی^۵ و سرسلسله فرقه اسماعیلیه یاد کرده و گزارشی اسطوره‌ای و غلوآمیز را درباره او آورده‌اند. منابع امامیه با واقع‌گرایی بیشتر به گزارش درباره او پرداخته‌اند. از این رو، افزون بر آن که اعتماد گروه‌های بی‌طرف را جلب می‌کنند، زوایایی روشن‌تر از زندگی او به دست می‌دهند. البته گزارش‌های منابع امامیه نیز یکسان نیستند. برخی او را ستوده و بر محبوب بودنش

نزد امام صادق علیه السلام تأکید کرده‌اند^۶ و شماری دیگر بر ارتباط او با جریان‌های افراسی شیعیه پای فشرده‌اند.^۸

مهم‌ترین این گزارش‌ها به وفات اسماعیل و چگونگی تشییع او می‌پردازد. بر پایه این گزارش‌ها، امام صادق علیه السلام برحاشیه کفن او نوشت: اسماعیل به یگانگی خداوند شهادت می‌دهد.^۹ سپس در حالی که بسیار اندوهگین بود و بی‌کفش و ردا پیشاپیش جنازه حرکت می‌کرد^{۱۰}، بارها فرمان داد جنازه را بر زمین گذارند و چهره او را آشکار کنند^{۱۱} تا مردم جنازه را ببینند و مرگش را باور نمایند. نیز با گرفتن نایب برای گزاردن حج از جانب فرزند درگذشته‌اش^{۱۲}، بر زنده نبودن وی تأکید کرد. برخی منابع غیر امامی از نگاشتن گواهی‌نامه‌ای به دست امام صادق علیه السلام برای مرگ اسماعیل با امضای نامداران و بزرگان و نیز حکمران عباسی مدینه سخن گفته‌اند.^{۱۳} این تمهیدات به جهت باورمندی شماری از شیعیان به امامت اسماعیل پس از امام جعفر صادق علیه السلام^{۱۴} بود و

۷. عمدة الطالب، ص ۲۳۳.

۸. رجال کشی، ج ۲، ص ۶۱۸.

۹. بخار الانوار، ج ۴۷، ص ۲۴۸.

۱۰. کمال الدین، ص ۷۲؛ بخار الانوار، ج ۴۷، ص ۲۴۹.

۱۱. کمال الدین، ص ۷۱؛ المناقب، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰.

۱۲. المناقب، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰؛ بخار الانوار، ج ۴۷، ص ۲۵۵.

۱۳. الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۶۷.

۱۴. رجال کشی، ج ۲، ص ۶۱۲.

۱. الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۹۱.

۲. شرح الاخبار، ج ۳، ص ۳۰۹.

۳. عمدة الطالب، ص ۲۳۳.

۴. المجدی، ص ۱۰۰.

۵. اللباب، ج ۲، ص ۴۲۵.

۶. کمال الدین، ص ۱۰۲؛ الفصول العشره، ص ۱۱۰-۱۱۱.

خواهد شد.^۸ در گزارشی دیگر، امام صادق علیه السلام مُفضَّل را به دلیل ارتباط استوارش با اسماعیل سخت سرزنش کرده است. برخی با تکیه بر این دسته از روایت‌ها، واسطه بودن مُفضَّل بن عُمر، میان ابوالخطاب و اسماعیل را نتیجه گرفته‌اند.^۹ حتی برخی از معاصران با توجه به کنیه دیگر ابوالخطاب یعنی ابواسماعیل^{۱۰}، او را پدر معنوی اسماعیل دانسته‌اند.^{۱۱} البته نمی‌توان شاهدی تاریخی بر این سخن یافت.

برای حل تعارض میان این دو دسته گزارش، راه حل‌های گوناگون در کتاب‌های رجالی شیعه ارائه شده است.^{۱۲} نباید از دسته‌بندی‌های جریان‌ها و گروه‌های گوناگون شیعی در آن دوره و تأثیر آن‌ها بر روایت‌ها و گزارش‌ها غفلت کرد؛ زیرا برخی منابع به تضعیف و گزارش روایت‌هایی در نكوهش او همّت گماشته‌اند. اما شماری دیگر او را از فقیهان^{۱۳} و راویان بی‌واسطه امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام دانسته^{۱۴} و از قرار گرفتن وی و خادمش، عبدالحمید، در اسناد شماری از

امام به صراحت آن را رد می‌کرد.^۱ به رغم این تدابیر، باز هم گروهی از هواداران اسماعیل، این تمهیدات را تقیه و تدبیری برای فریب دستگاه عباسی و حفظ جان او دانسته، بر زندگی وی در شهر بصره پس از این رویداد تأکید داشتند.^۲ بر خلاف اندکی از اسماعیلیه که به مهدویت او اعتقاد داشتند^۳، بیشتر آنان در گذشت وی را باور داشتند و آرامگاه وی را محترم می‌شمردند. اهتمام دولت‌مردان اسماعیلی در ساختن آرامگاه بر قبر وی در مدینه، از نشانه‌های این باور است.^۴

در منابع رجالی و تاریخی، از تضعیف یا تأیید وی سخن به میان آمده است.^۵ از نکات برجسته در گزارش‌های تضعیف‌کننده وی، ارتباط او با گروه‌های غالی و تندرو و چهره‌هایی همچون ابوالخطاب محمد بن ابی‌زینب آسدی (زاده ۱۳۸ق.) از سران غالیان^۶ و مُفضَّل بن عُمر جُعی، از چهره‌های جنجالی است.^۷ بر پایه یکی از این روایت‌ها، اسماعیل بر اثر سخنان مُفضَّل، چنین گمان می‌برد که پس از پدر عهده‌دار منصب امامت

۸. رجال کشی، ج ۲، ص ۶۱۸.

۹. رجال کشی، ج ۲، ص ۶۱۲.

۱۰. رجال کشی، ج ۲، ص ۵۷۵.

۱۱. نشأة الشيعة الامامية، ص ۲۴۱.

۱۲. معجم رجال الحديث، ج ۴، ص ۴۲.

۱۳. الکافی، ج ۷، ص ۳۸۸؛ التهذیب، ج ۶، ص ۲۵۱.

۱۴. منتهی المطلب، ج ۱، ص ۲۵۴.

۱. رجال کشی، ج ۲، ص ۶۱۸.

۲. الملل و النحل، ج ۱، ص ۱۶۷.

۳. الملل و النحل، ج ۱، ص ۳۰، ۱۶۷.

۴. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶.

۵. الامامة و التبصرة، ص ۷۱؛ کمال الدین، ص ۷۰.

۶. رجال طوسی، ص ۲۹۶؛ نک: غالیان، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۷. رجال نجاشی، ج ۱، ص ۴۱۶.

روایت‌ها سخن به میان آورده‌اند.^۱ مسئله امامت اسماعیل، نه تنها چالشی پیش روی امام کاظم علیه السلام بلکه دستاویزی برای زیدیه* و تشکیک در امامت امام صادق علیه السلام شده بود.^۲

◀ **آرامگاه اسماعیل:** اسماعیل به سال ۱۳۳ق. در روستایی سرسبز به نام عَرِیض* در یک فرسنگی مدینه^۳ در گذشت. این مکان را امام باقر علیه السلام خریده بود^۴ و امام صادق علیه السلام در آن جا باغی داشت و گاه خود و فرزندان به آن رفت و آمد می‌کردند.^۵ بر پایه گزارشی، علی بن جعفر، فرزند دیگر امام و مشهور به «علی العَرِیضی»، در این مکان سکونت داشته و همان جا مدفون شده است.^۶

پس از آوردن جنازه اسماعیل به مدینه، او را در بقیع دفن کردند.^۷ برخی منابع محل دفن او را در جهت غرب آرامگاه عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و میان آن و خانه امام سجاد علیه السلام دانسته‌اند.^۸ در دوره خلافت فاطمیان (۲۹۷ - ۵۶۷ق.) که خود اسماعیلی مذهب بودند و

بزرگ‌ترین مروّج این فرقه شمرده می‌شدند، آرامگاهی شکوهمند بر قبر اسماعیل ساخته شد.^۹ این بنای بزرگ و سفید و دارای گنبد^{۱۰} به فرمان یکی از خلفای فاطمی ساخته شد که نام او دانسته نیست. به گفته برخی مدینه‌شناسان، پس از ساختن حصار شهر مدینه در حدود نیمه اول سده ششم ق.^{۱۱} این آرامگاه در رکن شرقی حصار و در جهت قبله یعنی جنوب قرار داشت و زائران از دری که از درون شهر برای آن فراهم شده بود، به این آرامگاه رفت و آمد داشتند.^{۱۲} کنار این آرامگاه و در جهت شرقی آن، مسجدی کوچک منسوب به امام سجاد علیه السلام وجود داشته است.^{۱۳} این مسجد به سال ۲۸۴ق. ساخته شده بود و میان آرامگاه و باغ وقفی آن قرار داشت و تا هنگام گزارش سَمهودی (م. ۹۱۱ق.) باقی بوده است.^{۱۴}

همچنین سَمهودی از دو سنگ نیشته در آرامگاه اسماعیل خبر می‌دهد. اولی بر سر در میانی آرامگاه نصب شده بود و بر بازسازی

۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۸۷؛ کامل الزیارات، ص ۴۳۰.

۲. کمال الدین، ص ۶۹.

۳. تاریخ قم، ص ۲۲۴.

۴. المعتمد، ج ۱، ص ۲۶۱؛ سر السلسله العلویه، ص ۳۴.

۵. الکافی، ج ۵، ص ۱۷۱.

۶. المحاسن، ج ۲، ص ۵۱۱.

۷. مسائل علی بن جعفر، ص ۳۶.

۸. سر السلسله العلویه، ص ۳۴؛ المجدی، ص ۱۰۰.

۹. المدینة المنوره، ص ۸۸؛ النصرة بتلخیص معالم دار الهجرة،

ص ۱۲۹.

۱۰. التعریف بما أنست الهجرة، ص ۱۲۱.

۱۱. التعریف بما أنست الهجرة، ص ۱۲۱؛ المغنم المطابه، ج ۲،

ص ۵۱۳.

۱۲. تاریخ اربل، ج ۲، ص ۵۹.

۱۳. التعریف بما أنست الهجرة، ص ۱۲۱؛ المغنم المطابه، ج ۲،

ص ۵۱۳.

۱۴. عمدة الاخبار، ص ۱۵۸.

۱۵. وفاة الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶.

چاه که زائران به آن تبرک می‌جسته و از آب آن برای شفا یافتن بهره می‌برده‌اند،^۷ میان در اول و میانی این آرامگاه قرار داشته است.^۷

فیروزآبادی (م. ۸۱۷ق.) نیز در وصف آرامگاه اسماعیل، از قبری میان در اول و در اصلی آرامگاه و منسوب به امام سجاد علیه السلام گزارش کرده است.^۸ با توجه به اشاره نداشتن دیگر مدینه‌شناسان به این قبر، نمی‌توان به گزارش وی چندان توجه کرد.

با قدرت‌گیری وهابیان در شبه جزیره و مدینه، آرامگاه اسماعیل همچون دیگر مرقدها و بارگاه‌ها ویران شد. از گزارش‌های برخی ایرانیان در دهه‌های پایانی سده چهاردهم ق. یعنی پیش از ۱۳۹۴ق. به دست می‌آید که آرامگاه برخی از نام‌آوران همچون فاطمه بنت اسد، سعد بن معاذ و اسماعیل بن جعفر، به‌گونه کامل ویران نشده و با دیوارهایی محدود گشته بود. در این میان، مرقد اسماعیل با دیوارهایی بدون در و پنجره و به ابعاد سه در سه متر و ارتفاع دو و نیم متر احاطه شده و در بیرون از گورستان به فاصله ۱۵ متری دیوار بقیع، در جهت غرب و روبه‌روی قبرهای ائمه علیهم السلام قرار داشت. نیمی از محوطه در خیابان و نیمی از آن در پیاده‌رو بود و زائران در پیاده

این آرامگاه به سال ۵۴۶ق. به دست حسین بن ابوالهیجاء، از دولتمردان خلافت فاطمی، دلالت داشت. دومی که درون مرقد و میان دو در میانی و انتهایی نصب شده بود، به باغی در جانب غربی آرامگاه اشاره می‌کرد که همو برای این بنا وقف کرده بود.^۱

از جمله گزارش‌ها درباره این آرامگاه، گزارش عیاشی (م. ۳۲۰ق.) است. او خود دیده است که زائرانی فراوان، به ویژه از عراق، به زیارت اسماعیل آمده و او را با عباراتی همچون «السلام علیک یا سیدنا اسماعیل» و «نشهد أنک علی دین أخیک موسی الکاظم رضی الله عنه و نشهد أنک غیر مخالف له» زیارت می‌کرده‌اند.^۲ می‌کرده‌اند.^۲ این عبارات نشان‌گر تشیع امامی زائران وی و توجه آنان به این مرقد، همانند دیگر مرقدهای خاندان معصومان علیهم السلام است.

از دیگر آثاری که عیاشی از آن گزارش می‌دهد، چاهی منسوب به امام سجاد علیه السلام است که گفته می‌شود امام باقر، در دوران کودکی درون آن افتاده^۳ و یکی از فرقه‌های شیعه به نام نام ناووسیه که به مهدویت امام صادق علیه السلام معتقد بوده‌اند،^۴ ورود امام صادق علیه السلام به این چاه را سرآغاز غیبت ایشان دانسته‌اند.^۵ این چاه

۱. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶.

۲. المدینة المنوره، ص ۹۵.

۳. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶.

۴. الملل و التحل، ج ۱، ص ۱۶۶.

۵. المدینة المنوره، ص ۹۵.

۶. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۳۰۶.

۷. التعریف بما أنست الهجره، ص ۱۲۱.

۸. المغانم المطابه، ج ۲، ص ۵۱۳.

رو به زیارت می‌پرداختند.^۱ به سال ۱۳۹۴ق. هنگام زیرسازی خیابان غربی بقیع، محوطه پیرامون قبر اسماعیل تخریب و چنین شایع شد که جنازه او پس از سده‌ها به صورت سالم آشکار شده است.^۲ بر پایه برخی دیده‌ها و گفته‌های محلی^۳، با پیش‌بینی‌های صورت گرفته و با هماهنگی برخی از بزرگان اسماعیلیه^۴، جسد اسماعیل به درون گورستان بقیع منتقل و نشانه گذاری شد. محل دفن او به دلیل وصف‌های متفاوت و از میان رفتن نشانه‌ها، دقیقاً مشخص نیست. محل آن را در حوالی قبر أم البنین یا نزدیک شهیدان حرّه و یا در ۱۰ متری قبر حلیمه سعدیه در انتهای بقیع دانسته‌اند.^۵

بازماندگان اسماعیل در سرزمین‌هایی چون خراسان، نیشابور، سامراء، دمشق^۶، مصر^۷، اهواز، کوفه، بغداد^۸، یمن^۹، صور^{۱۰} و

حلب^{۱۲} می‌زیستند. ابوالحسن حسین بن حسین بن جعفر بن محمد بن اسماعیل، نخستین فرد از سادات حسینی است که در قم سکونت یافت.^{۱۳}

◀ منابع

آثار اسلامی مکه و مدینه: رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۲ش؛ رجال کشی (اختیار معرفة الرجال): الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش میرداماد و رجایی، قم، آل البيت (ع)، ۱۴۰۴ق؛ الامامة والتبصرة: ابن بابويه القمی (م. ۳۲۹ق.)، قم، مدرسة الامام مهدی (ع)، ۱۴۰۴ق؛ بحار الانوار: المجلسی (م. ۱۱۱۰ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ تاریخ اربل: شرف الدین بن احمد لخمی (م. ۶۳۷ق.)، عراق، دار الرشید، ۱۹۸۰م؛ تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش عمر عبدالسلام، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ حرم ائمه بقیع: محمد صادق نجمی، قم، مشعر، ۱۳۸۰ش؛ تاریخ قم: حسن بن محمد قمی (م. ۳۷۸ق.)، ترجمه: عبدالملک قمی، به کوشش تهرانی، تهران، توس، ۱۳۶۱ش؛ تحقیق النصرة بتلخیص معالم دار الهجرة: ابوبکر بن الحسین المراغی (م. ۸۱۶ق.)، به کوشش الاصمعی، مدینه، المكتبة العلمیه، ۱۴۰۱ق؛ التعریف بما أنست الهجرة: محمد بن احمد المطری (م. ۷۴۱ق.)، به کوشش الرحیلی، ریاض، دار الملک عبدالعزیز، ۱۴۲۶ق؛ تهذیب الاحکام: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش موسوی و آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش؛ خاتمة المستدرک: النوری

۱. تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۲۹۰-۲۸۹.

۲. تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۲۹۰.

۳. تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۲۹۰؛ آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۳۴۸.

۴. آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۳۴۸.

۵. تاریخ حرم ائمه بقیع، ص ۲۹۱.

۶. سر السلسله العلویه، ص ۳۶.

۷. معجم البلدان، ج ۲، ص ۴۶۹.

۸. معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۴۲.

۹. المجدی، ص ۱۰۳.

۱۰. تاریخ الاسلام، ج ۲۰، ص ۳۷.

۱۱. تاریخ الاسلام، ج ۳۰، ص ۳۰۹.

۱۲. تاریخ الاسلام، ج ۱۲، ص ۴۰.

۱۳. خاتمة المستدرک، ج ۴، ص ۴۸۵.

الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛
معجم رجال الحديث: الخوئی (م. ۱۴۱۳ق.)،
 بیروت، ۱۴۰۹ق؛ **المغانم المطابه**: محمد
 الفيروزآبادی (م. ۸۱۷ق.)، مرکز بحوث و
 دراسات المدینه، ۱۴۲۳ق؛ **الملل و النحل**:
 الشهرستاني (م. ۵۴۸ق.)، به کوشش سید
 کیلانی، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۹۵ق؛ **مناقب
 آل ابی طالب**: ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق.)، به
 کوشش گروهی از استادان، نجف، المكتبة
 الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ **منتهی المطلب**: العلامة
 الحلی (م. ۷۲۶ق.)، چاپ سنگی؛ **نشأة الشيعة
 الامامية**: نبیلة عبدالمنعم داود، بیروت، دار
 المورخ العربی، ۱۴۱۵ق؛ **وفاء الوفاء**: السمهودی
 (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد عبدالحمید،
 بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

حامد قرائتی

اسماعیلیه: از فرقه های شیعه، معتقد به

امامت اسماعیل فرزند امام صادق علیه السلام

تأثیرگذار در تاریخ حج

فرقه اسماعیلیه در میانه سده دوم پدیدار
 گشت. این فرقه به امامت اسماعیل، فرزند امام
 صادق علیه السلام و استمرار آن از طریق پسرش،
 محمد بن اسماعیل، باور دارد. در گذشت
 زمان، این فرقه به چند شاخه تقسیم شده است.
 تعطیل احکام شریعت و تأویل آن از جمله
 مناسک حج، کشتار حاجیان، و بردن
 حجرالاسود به مرکز حکومت خویش در

(م. ۱۳۲۰ق.)، قم، آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۵ق؛
رجال الطوسی: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش
 قیومی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۵ق؛ **رجال
 النجاشی**: النجاشی (م. ۴۵۰ق.)، به کوشش
 شبیری زنجانی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۸ق؛ **سر
 السلسلة العلویه**: ابی نصر البخاری (م. قرن ۴ق.)،
 قم، الرضی، ۱۴۱۳ق؛ **شرح الاخبار فی فضائل
 الائمة الاطهار علیهم السلام**: النعمان المغربی (م. ۳۶۳ق.)،
 به کوشش جلالی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۱۴ق؛
عمدة الاخبار فی مدینة المختار: احمد بن
 عبدالحمید العباسی (قرن ۱۱ق.)، مدینه،
 المكتبة العلمیه؛ **عمدة الطالب**: ابن عنبه
 (م. ۸۲۸ق.)، به کوشش محمد حسن، نجف،
 المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۰ق؛ **غالبان**: نعمت الله
 صفری فروشانی، مشهد، آستان قدس رضوی،
 ۱۳۷۸ش؛ **الفصول العشره**: المفید (م. ۴۱۳ق.)،
 بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق؛ **الكافي**: الكلینی
 (م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار
 الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **کامل الزیارات**: ابن
 قولویه القمی (م. ۳۶۸ق.)، به کوشش القیومی،
 قم، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق؛ **کمال الدین**: الصدوق
 (م. ۳۸۱ق.)، به کوشش غفاری، قم، نشر
 اسلامی، ۱۴۰۵ق؛ **اللباب فی تهذیب الانساب**:
 ابن اثیر (م. ۶۳۰ق.)، به کوشش احسان عباس،
 بیروت، دار صادر؛ **المجدی فی انساب الطالبیین**:
 علی بن محمد العلوی (م. ۷۰۹ق.)، به کوشش
 المهدوی، قم، مكتبة النجفی، ۱۴۰۹ق؛
المحاسن: ابن خالد البرقی (م. ۲۷۴ق.)، به
 کوشش حسینی، تهران، دار الکتب الاسلامیه،
 ۱۳۲۶ش؛ **المدینة المنورة فی رحلة العیاشی**:
 العیاشی، به کوشش محمد محزون، کویت، دار
 الارقم، ۱۴۰۶ق؛ **مسائل علی بن جعفر**: کنگره
 جهانی امام رضا علیه السلام، مشهد، ۱۴۰۹ق؛ **المعتبر**:
 المحقق الحلی (م. ۶۷۶ق.)، مؤسسه سید
 الشهداء، ۱۳۶۳ش؛ **معجم البلدان**: یاقوت